

Nəticə / Conclusion

Məqalədə mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemi tamamilə yenidən işlənmişdir. Bu sistemin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mürəkkəb cümlələrin təsnifatı kompleks şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, mürəkkəb cümlələr üç prinsip: bağlayıcıların iştirakına, komponentlər arasındakı subordinasiyaya və komponentlərin sayına görə təsnif edilmişdir. Nəticədə mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemində indiyə kimi mövcud olan bəzi uyğunsuzluqlar aradan qaldırılmışdır. Ən başlıcası, “qarışıq tipli cümlələr” ifadəsinin əhatə etdiyi məzmunu uyğun olmadığı aşkarlanmışdır. Belə ki, dilçi alimlərimiz yalnız bir tiptə olan çoxüzlü mürəkkəb cümlələri qarışıq tipli hesab etmişlər, halbuki tip dedikdə ya “tabeli” ya da “tabesiz” anlayışları yada düşür.

Məqalədə mürəkkəb cümləyə dair öz əksini tapmış bütün anlayışların məntiqi izahı verilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb. 424 s.
2. Abdullayev K. (1998). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif. 281 s.
3. Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Təhsil. 496 s.
4. Beloshapkova A. (1967). Slozhnoye predlozheniye v sovremennom russkom yazike (nekotoriye voprosi teorii). Moskva, Prosveshcheniye. 160 s.
5. Bogoroditskiy V. (1935). Obshchiy kurs russkoy grammatiki. Moskva, Sotsekgiz. 230 s.
6. Budagova Z. (1982). “Azerbaydzhanskiy yazik”. Bakı, 127 s.
7. Valgina N. (2000). Sintaksis sovremennogo russkogo yazika: Uchebnik. Moskva, Agar. 416 s.
8. Kudryavskiy D. (2009). Vvedeniye v yazikoznaniye. 144 s.
9. Peshkovskiy A. (2001). Russkiy sintaksis v nauchnom osveshchenii, Moskva. 510 s.

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI**Qasım bəy Zakir yaradıcılığında folklor motivləri****Sevinc Əliyeva**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: sevinc.k.aliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5666-168X>

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbləri içərisində folklor ardıcıl şəkildə müraciət edən sənətkarlardan biri də Qasım bəy Zakir olmuşdur. Məqalədə Zakirin poeziyasında folklor motivlərinin məzmunu, ideyası nümunələr əsasında təhlil edilir. Eyni zamanda, folklor motivlərinin Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında təzahür edən, geniş yayılan formalarına da aydınlıq gətirilir. Zakir yalnız folklor motivlərini yaşatmış, həm də milli poetik, fəlsəfi əməllərin davamçısı kimi çıxış edir. O bütün əsərlərində milli koloritin böyük daşıyıcısı olaraq görünür. Ona görə də, məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında folklor dəyərləri ilə yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirilmişdir. Həm folkloru, həm də yazılı ədəbiyyatı zəngin olan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu problemin əhəmiyyəti daha da artır. Bu mövzuda nə qədər araşdırmalar aparılsa belə, yenə də azdır.

AÇAR SÖZLƏR

Qasım bəy Zakirin poeziyası, folklor, yazılı ədəbiyyat, folklor motivləri, ənənə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 28.04.2020
qəbul edilib – 06.05.2020

FOLKLORE

Folklore motives in Gasim bey Zakir's activity

Sevinj Aliyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Folklore Institute of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sevinc.k.aliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5666-168X>

ABSTRACT

One of the Azerbaijanian skilled recites who regularly appeal to folklore is Gasim bey Zakir. The content and the idea of folklore in the poetry of Zakir are analysed on the basis of examples. At the same time the most spread and appeared forms of folklore motives in Azerbaijan written literature are also cleared up. Zakir does not only create folklore motives, he also participates as the continuer of national poetic philosophic traditions. In all works he seems as the great conveyer of national colors. So that in the article it is also said about the mutual relation of the written literature with folklore values in Azerbaijan literature. The problems become more important in Azerbaijani history of literature which has a rich folklore and written literature. Though a lot of investigations were carried out, they are very few.

KEYWORDS

the poetry of Gasim bey Zakir, folklore, written literature, folklore motives, tradition

ARTICLE HISTORY

Received – 28.04.2020

Accepted – 06.05.2020

Giriş / Introduction

Şifahi xalq ədəbiyyatının inceliklərinə, milli-mənəvi varlığımızın dərin qatlarına bələd olan şair və yazıçılarımız müraciət etdikləri mövzuların uğurlu bədii həllinə o zaman müvəffəq ola bilirlər ki, yazdıqları əsərlərin dil və ruhunda sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bərabər, folklor motivləri də yer almış olsun. Bu baxımdan folklor motivləri bu və ya digər şəkildə həm klassik, həm də müasir ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin bədii yaradıcılığında özünü göstərir. Məqalədə qarşıya qoyduğumuz əsas məqsəd XIX əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında folklor qaynaqlarına istinadın əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək, folklor motivlərindən bəhrələnmənin forma və xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. Bununla bərabər, şairin yaradıcılığında folklor motivlərinə müraciətin ədəbi-tarixi zərurətini aydınlaşdırmaq, bədii əsərlərinin dil, üslub və məzmununda əks etdirilən ədəbi-estetik özünəməxsusluğu dəyərləndirmək “folklor və yazıçı” probleminin öyrənilməsi baxımından olduqca maraqlıdır.

Bu bir həqiqətdir ki, folkloresuz istənilən xalqın yazılı ədəbiyyatı quru və rəngsiz olardı. Xalqımızın da folklorlara olan güclü bağlılığı vardır. Bu bağlılıq yaşlı nəsilədən uşaqlara və gənclərə ötürülmüşdür. Əsasən əxlaq və mənəviyyatın, sağlam əqidənin formalaşmasına yönəldilmiş folklor nümunələri müxtəlif dövrlərdə yaşamış şair və yazıçılarımızın yaradıcılıq nümunələrində bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Belə sənətkarlardan biri də Qasım bəy Zakirdir. Folklor ruhunu və xalqı koloriti yaradıcılığına gətirən şairin onu əhatə edən gerçəkliyi həm qavrama, həm də bu gerçəkliyi işıqlandırma imkanları vardır. Bunun nəticəsidir ki, o, vicdanının hökmü ilə özünü ifadə edən, yaşadığı dövr, mühit və cəmiyyət haqqında düşüncələrini əks etdirən poeziya nümunələri yaratmışdır. Lakin bunu da unutmaq ki, Zakir şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən hazır ədəbi material kimi istifadə etmiş və eyni zamanda həmin nümunələr şairin yaradıcılığında mif, nağıl, dastan, layla, bayatı, atalar sözü və məsəllər şəklində qalara yazılı ədəbiyyatın bir parçasına çevrilmişdir. Bütün bunlar milli ənənələri, şifahi pəremik vahidləri də milli yaddaşımızda fəallaşdırmışdır. Çünki insanların şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə həmişə olduğu kimi, bu gün də böyük ehtiyacı vardır. Onu da qeyd etmək ki, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəlləri yazıb-yaradan sənətkarlarımızın folklor müraciətləri ruhlarından, ovqatlarından gələn özünüifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də məqsədyönlü yaradıcılıq hadisəsi idi. Bu mənada milli həyatımızı geniş lövhələrdə, bütün təzadları ilə əks etdirən ədəbiyyat nümunələrinə Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında da rast gəlirik. Belə ki, şair uzun

müddət cəmiyyətdə kök salmış bəlaları nəzmə çəkir, onları xalqın milli-mənəvi dəyərləri ilə üz-üzə qoyur və oxucunun diqqətini buna yönəltmiş olur. Digər bir məqam isə ondan ibarətdir ki, yazılı ədəbiyyatın təbiiliyinin mühafizə edilməsində, zənginləşməsində folklor motivlərinin rolu böyükdür. Bununla belə, folklor motivləri bilavasitə yazılı ədəbiyyatı yaratmır, ona hazır material verir. Zakirin yaradıcılığında da insanların bədii kamilliyini təmin edən folklor motivlərinin rəngarəngliyi diqqətimizi cəlb edir. Şair folklor motivlərindən tək-cə ayrı-ayrı hadisələrin təsvirində deyil, eyni zamanda mətnaltı düşüncələrin də əks etdirilməsində istifadə edir, bundan əlavə, zaman və məkan daxilində hadisələri insanların taleyinə köçürə bilir. Qeyd edək ki, bu, məhz Zakir yaradıcılığına xas olan xüsusiyyətdir. Təqdirəlayiq haldır ki, XIX əsrdə həmçinin didaktika ilə tənqid ön plana çıxmış, dövrün maarifçi realistləri buna müraciət etmişlər. Ona görə də A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, B.Şakir kimi müəlliflər də həm didaktik fikirlərini yaymaq, həm də mövcud sosial, siyasi, iqtisadi vəziyyəti tənqid etmək üçün müxtəlif folklor motivlərindən istifadə etmişlər. Xüsusən Zakirin əsərləri şifahi ənənə ilə bağlı olduğundan və folklor motivlərinə əsaslandığından bu gün belə öz tərəvətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu deyilənləri AMEA-nın müxbir üzvü K.Əliyev aşağıdakı kimi səciyyələndirərək yazır: “Sənətkar şəxsiyyəti, onun məzmunu, sənətkarlarla müasirləri arasındakı əlaqələr həm ədəbiyyatşünasların, həm də yeni ədəbi nəsillərin formalaşmasına göstərdiyi təsire görə həmişə aktualıq kəsb edir” [2, s.97]. Qasım bəy Zakirin əsərlərində folklor motivlərinin təhlilində ən mühüm istiqamət isə etnosun genetik yaddaşının, əxlaqi dəyərlərinin qorunmasına hesablanmış keyfiyyətlərin qabardılması və gələcək nəsle aşılması tendensiyasıdır. Bütün bunlar milli düşüncənin oyanışı ilə bağlı başlayan bir prosesdir və bu kimi tədqiqatların aparılması folklor və yazılı ədəbiyyatın dinamik inkişafı üçün münbit zəmin yaradan istiqamətlərdən biridir. Zakirin qoşma və gəraylıları istər xalq düşüncəsindən, milli-mənəvi dəyərlər sistemindən, istərsə də müxtəlif folklor motivlərindən qaynaqlanmaqla orijinal bədii nümunələrin yaranmasında xüsusi dəyərə malikdir. “Badi-səba, söylə mənim yarım”, “Bir saat havada qanad saxlayın”, “Dilbər, neyləmişəm, nədir günahım”, “Dost yolu bağlandı, ümid kəsildi”, “Eşitdim gözəllər seyrə çıxıbdır”, “Gecə-gündüz canan deyib ağlaram”, “Mən öləndən sonra deyir dildara”, “Səri-zülfün kimi titrər ürəyim” və digər qoşmaları, “Neyləmişəm, incimisen”, “Bənzər meyhanədə sərxoş”, “Hər aşiqin bir yanı var”, “Könül, uyma bivəfaya”, “Cəfa çəkdim bağ yetirdim”, “Fələk, səndə nə adətdir” adlı gəraylıları bir daha göstərir ki, Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı tək-cə folklorla bağlılığı ilə diqqətimizi cəlb etmir, onlar həm də təlim-tərbiyə məktəbidir. Allaha inam,

ağsaqqala hörmət, ata-ana, böyük-küçük münasibətlərinin müqəddəsliyi, adət-ənənələrə sədaqət kimi əxlaqi-etik motivlər Zakir yaradıcılığına xas olan keyfiyyətlərdir.

Azərbaycan realist ədəbi düşüncəsinin nümayəndəsi Qasım bəy Zakirin xalq ədəbiyyatına, xalq dilinə meyilli olması və bunların onun yaradıcılığında üstün mövqə tutması, bir sözlə, folklorla bağlılığı onun bir xalq şairi kimi ədəbiyyatımızdakı mövqeyini göstərən müsbət amillərdir. Bilirik ki, o, sürgündə olarkən ictimai məzmunlu “Durnalar” şeirini yazmaqqla həm vətən həsrətini, qürbət sıxıntısını ifadə etmiş, həm də poetik dildə folklorun bir çox gözəlliklərini yazılı ədəbiyyata gətirmişdir. Belə ki, folklor motivlərinə istinad edərək həm fikrini zənginləşdirmiş, həm də sözünün təsir qüvvəsini artırmış, onları obrazlı və təbii etmişdir.

*Bir saat havada qanad saxlayın,
Nizam ilə gedən qoşa durnalar!*

*Qatarlaşmış nə diyardan gəlırsiz,
Qaqqıldışa-qaqqıldışa durnalar?*

*Zakirəm, od tutub alışmış ciyər,
Var isə canandan sizdə bir xəbər,*

*Təğafül etməyin Allahu sevar,
Dönməsin bağrınız daşa, durnalar*

[5, s.167].

Göründüyü kimi, Zakir “Durnalar” qoşmasında da folklor motivlərindən məqsəduyğun şəkildə istifadə etməyə çalışmış, müəyyən tarixi və həyatı həqiqətləri, baş verən hadisələri epik təhkiyənin predmetinə çevirməyə nail olmuşdur.

Məhz folklor motivlərinin üstünlüyünə görədir ki, şairin “Bayatılar” başlığı altında təqdim olunan gəraylıları da bu gün bədii-estetik zövq mənbəyi kimi insanda yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır, ictimai tərbiyə vasitələri kimi oxucunun əxlaqına, ailə münasibətlərinə, dünyagörüşünə müsbət təsir göstərir. “Sevgi-sevgilisinə bərabər gərək” – deyən şair ailə və evlilik münasibətlərindəki dözülməz hallara kəskin etirazını bildirir:

*Bir Tərtər, bir İncə var,
Camçapar bürünc ovar,
Aşiqin gizli dərdi,
Dağların birincə var.*

*Aşiqəm Minayə dəgər,
Xalın Minayə dəgər,
İl var bir günə dəyməz,
Gün var min ayə dəgər.*

*Yorğanında birə var
İki qumuq, bir avar,
Rüstəmi-zal olasan,
Fələk səni bir ovar .*

*Şuşa var, Dağdana var
Mürğ üçün dağ dan ovar,
Göz yaşım selə döndü
Endirdi dağda nə var*

[5, s.252-253].

Nümunə göstərdiyimiz gəraylının təqdim etdiyi əsas ümumiləşdirici qənaət ondan ibarətdir ki, burada məzmun tipoloji bir məziyyət kimi özünəməxsus xüsusiyyət daşıyır və bunu həmçinin şairin lirik ricətlərlə zəngin digər gəraylılarında da yaxından izləmək mümkündür. Qeyd etdiyimiz kimi, belə bir xarakterik yaradıcılıq axtarırlarının ən səciyyəvi məqamları şairin “Keçdi növbəti zimistan”, “Günəş pərtövəkəniyi”, “Dedim dilbərə: ey zalım”, “Neyləmişəm, incimisen” gəraylılarında da özünü qabarıq nümayiş etdirir [5, s.237-252].

Professor C.Qasimov öz tədqiqatlarında belə qeyd edir: “Həqiqətən də milli diriliyə təminat o zaman verilir ki, xalq yaratdığı milli-mənəvi və maddi sərvətlərinə sahib çıxır, əcdaddan qalan mirası gələcək nəsillərə zədəsiz və fəsadsız çatdırır” [6, s.240]. Maraqlıdır ki, Zakirin ümumi yaradıcılığında da folklor, onun bitib-tükənməyən mənəvi sərvətlərindən yaradıcı şəkildə faydalanma özünəməxsus üsul və bədii vasitələrlə realizə olunur. Şair həyatı və insanları geniş planda təsvir edərkən də öz subyektiv hisslərini, öz şəxsi təəssüratlarını gizlətmir. Bu baxımdan, onun mülahizə və mühakimələri bədii əsərlərinin təsir qüvvəsini daha da artırır.

Qasım bəy Zakirin əsərlərində tez-tez qarşımıza çıxan doğruluq, düzgünlük, insanlara faydalı məsləhətlər vermək və s. kimi motivlər də folklorlardan alınmış xüsusiyyətlərdir. Qədim zamanlardan bəri insanları düşündürən ümumbəşəri anlayışlar həm folklorlarda, həm də yazılı ədəbiyyatda müştərək motivlər yaratmışdır. Mənəvi

safılığa, yüksək insani keyfiyyətlərə və xeyirxah əməllərə çağırış kimi motivlər Zakirin əsərlərini folklor ilə məzmun planında bir-birinə yaxınlaşdıran əsas keyfiyyətlər olmuşdur. Bəzən şair və yazıçılar obrazları elə seçirlər ki, oxucu elə ilk baxışdan bu obrazların rolunu, funksiyasını bilməmiş olur. Bu cəhətdən Zakirin iki əsəri diqqətəlayiqdir. Belə ki, Zakir qeyd etdiyimiz təmsilinin adını “Sədaqətli dostlar” qoymasaydı belə, tısbağa, kəsəyən, qarğa və ahu obrazlarının adını çəkməklə sadıq dostlardan danışacağına əvvəlcədən bildirmiş olardı [5, s.104]. Zakirin nümunə gətirdiyimiz təmsili ilə “Dost dostu tən gərək” nağılı arasında başlıca fərq isə birinci nümunədə heyvan obrazlarının insanları, ikinci nümunədə isə heyvan obrazlarının məhz heyvanların özlərini təmsil etməsindədir. Şairin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsili əxlaqi normalara əsaslanır və didaktik məqsəd daşıyır. “Dost dostu tən gərək” adlı nağılda isə dostluq maraq üzərində qurulduğundan heyvanlar güclərinə və təbiətdəki mövqelərinə görə hərəkət edirlər. Bu da ilk növbədə insanların bir-biri ilə ünsiyyət ehtiyacından doğmuşdur. Bu ünsiyyətin qurulmasında böyük potensial qüvvəyə, lakonik ifadə üsuluna və geniş məzmunla malik olan, insanda dərin fikirlər, bəşəri hisslər, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər yaradan, insanı daha da zənginləşdirən nağılların da rolu böyük olmuşdur. Həm dostların bir-birinə hiylə gələrək aldatmağa, xainlik etməyə çalışması, həm də bir-birini darda qoymaması, ən təhlükəli anda belə birlikdə olmaları, dostlarını xilas etmək üçün bütün güclərini birləşdirmələri folklorlardan gələn xain dostlar və sadıq dostlar motivinin yazılı ədəbiyyatdakı nümunələridir. Bu cür təmsillərin müxtəlif əlavə və izahları olsa da, onlar yenə də folklor motivlərinin yenidən işlənmiş şəkilləridir. Burada əsas məsələ motivlərin oxşar və ya fərqli olmasına baxmayaraq, onların həm folklorlarda, həm də yazılı ədəbiyyatda sadə inkişaf süjetinə malik olması ilə seçilməsidir.

Zakirin mənzum hekayə və təmsillərində də aforizmə çevrilmiş ifadələr, əxlaqi-tərbiyəvi motivlər üstünlük təşkil edir. Tədqiqatlardan bu da məlum olur ki, şairin mənzum hekayə və təmsilləri formaca şərq və qərb təmsillərindəki bir çox ənənəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Hekayə və təmsillərində əvvəl əhvalat danışılır, sonra isə əsas məqsəd yığcam, ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir. Onlar məsnəvi formasında, geniş xalq kütlələrinin başa düşdüyü canlı və sadə dildə yazılmışdır [5, s.17]. Zakirin “Dost dostu tən gərək” nağılının motivləri əsasında yazdığı “Aslan, qurd və çaqqal” təmsilində zərbi-məsələ çevrilmiş aforizm (Dedi: – “Mən bilməzdim binadan, başdan. Öyrəndim o gözü çıxan qardaşdan”) bunun bariz nümunəsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində buna rast gəlmək mümkün deyildir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən yazılı ədəbiyyata keçən motivlərin dəyişikliyə uğraması şair və yazıçıların məhdud bir çərçivədə qalmayıb,

geniş ümumiləşdirmə apardığını, folkloru yaxşı bildiyini göstərir. Zakirin “Dəvə və eşşək” təmsilinin məzmunu bəzi fərqlərlə “Taylı tayın tapmasa, pis keçər axır günü” nağının məzmun baxımından yeni formasıdır [5, s.63]. Təbii ki, folklorlardan Zakirin yaradıcılığına keçən motivlər qeyd etdiyimiz nümunələrlə bitmir. Məsələn, Azərbaycan nağıllarının beş cildliyində verilən “Aslanla dovşan” nağılı Zakirin yazdığı “Tülkü və şir” təmsili ilə eyni motiv üzərində qurulmuşdur. Sadəcə nağılda hər gün bir heyvan yeməklə heyvanların canına qorxu salan aslanın zülmündən qurtulmağı dovşan bacarır. Yeyilmək növbəsi çatan dovşan aslanı ağılı vasitəsi ilə aldadır [1, s.65]. Zakirin çox uzun və təfsilatlı olan “Tülkü və şir” təmsilində isə dovşanın yerində hər zaman hiyləgərliyi və tədbirli olmağı ilə seçilən tülkü dayanır. Bu təmsildə bir neçə əlavə motiv də vardır. Bunlardan biri də kəsim kəsməkdir. Belə ki, heyvanların rahatlığını pozan, hər gün üç-dörd heyvan yeyən şirlə kəsim kəsmək üçün tülkünü elçiliyə göndərirlər. Şir isə hər gün bir heyvana razı olur. Sonrakı motiv tülkünün şiri aldatmasıdır [4, s.76]. “Tülkü və qurd”, “Xain yoldaşlar haqqında” təmsilləri vasitəsilə lovğalıq, təkəbbürlülük, özündənrazılıq kimi motivlər, həmçinin müxtəlif mövzular yazılı ədəbiyyata keçmiş, müəyyən dəyişikliyə uğrasa da, əvvəlki əsas ideyasını qoruya bilmişdir. Burada dəyişən obrazlar, məzmunadakı epizodik xətlərdir. Yazılı ədəbiyyatın janrı olmasına baxmayaraq, bu təmsillər xalqdan alınaraq nəzmə çəkilmiş, Zakirin şəxsi, subyektiv fikirləri son nəticədə özünü biruzə vermişdir. Mövzular isə Zakir tərəfindən şifahi xalq ədəbiyyatından alınan ibrətəməz motivlərdən istifadə yolu ilə yazılı ədəbiyyata ayaq açmışdır. Yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, yaddaşlarda yaşayan heyvanlar haqqında nağıllar dəyişmiş, bir çoxları alleqorik məzmun qazanaraq şairin yazıb-yaratdığı dövrə uyğunlaşdırılmışdır. Bu ibrətəməz mətnlər hər əsrdə yeni çalarlar qəbul etmiş, forma və məzmunca zənginləşmişdir. Zakirin təmsillərində əxlaqlı olmaqdan, namuslu yaşamaqdan, təlim-tərbiyədə bacarıqlı davranmaqdan tutmuş, naqisliklərin tənqidi əsas götürülmüşdür. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan realist ədəbi düşüncəsinin nümayəndəsi Zakirin yaradıcılığını tədqiq etdikcə görürük ki, onun hər bir əsərində, hər bir misrasında folklor ruhu duyulur, folklor motivləri öz toxunulmaz mövqeyini qoruyub saxlayır. Göründüyü kimi, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda hökm sürən özbaşınalıq və haqsızlıqlar belə tənqid olunur. “Aslan, qurd və çaqqal”, “Tülkü və qurd” təmsilləri ilə cəmiyyətin sağlam yollarla inkişafı naminə çağırışlar edir, məmur özbaşınalığının qarşısını almaq üçün kəskin mübarizə aparır. Şairin bu tipli əsərləri həm də dərin məzmunlu atalar sözləri və məsəllər ilə səciyyələnir.

Zakirin yaradıcılığını vərəqlədikcə bir məqam da diqqətimizi cəlb edir. Şairin dramatik konflikt və kolliziyaların üstünlük təşkil etdiyi təcnislərində, qoşma və gəraylılarının bir qisminə, həmçinin mənzum hekayələrində hiyləgərlik, ikiüzlülük

kimi mənfi simalarla mübarizə, eləcə də dostluq, yoldaşlıq, birlik, bərabərlik kimi motivlər üstünlük təşkil edir. Belə ki, “Aşiq və məşuq haqqında”, “Dəvəsi itən kəs”, “Zövcü-axər”, “Məlikzadə və Şahsənəm”, “Həyasız dərvişlər haqqında” və s. mənzum hekayələrində atalar sözü və məsəllərdən istifadə edərək böyük bir mətləbi yığcam, aydın və qabarıq şəkildə oxucusunun nəzərinə çatdırmışdır. “Tərnanlar və elçiləri” mənzum hekayəsində “Əvvəl imtahandır, sonra fərmayış. Yerinə qayıtmaz ta ki, düşdü diş, At hünəri ummaq olmaz eşşəkdən. Ov aparmaq bəiddir köpəkdən” məsəlini, “Həyasız dərviş və ismətli qadın” mənzum hekayəsində isə “El ağzını tutmaq olmaz məsəldi, Pərdəni götürmək yaman əməldi” atalar sözünü nümunə göstərə bilirik [5, s.151-156]. Göründüyü kimi, Zakirin mənzum hekayələrində həm də sağlam həyat tərzini, halal zəhməti seçib haramdan uzaq olmaq kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlər təbliğ olunur və bunlar oxucuya folklor vasitəsilə aşılır. Bunlardan əlavə, digər adlarını qeyd etmədiyimiz təcnisləri, müxəmməsləri, müstəzadları, tərəcibənd və tərkiyəbəndləri folklor ruhundan süzülüb gəlmiş bədii ədəbiyyat nümunələridir. Şairin təsvir etdiyi bu məqamlar müxtəlif tərəfləri ilə, o cümlədən “folklor və yazılı ədəbiyyat” münasibətlərinin ümumi qanunauyğunluqlarının inikası baxımından əhəmiyyətlidir. Folklor üslubunda yazdığı əsərlərlə M.P.Vaqif ənənələrinə, klassik üslubda yazdığı əsərlərlə Məhəmməd Füzuli şeirinə bağlı olan Zakirin poeziyasında XIX əsrə məxsus yeni cizgilər, ictimai-siyasi, əxlaqi-etik motivlər vardır.

“Vilayətin məğşuşluğu haqqında” mənzum məktubu, “Dost yolunda cəfa çəkdim, can üzüm”, “Zəmanənin tənqidi”, “Şuşa mollaları haqqında”, “Saqi, dolanım başına, Allahı seversən” misraları ilə başlayan tənqidi-satirik şeirləri folklor ruhundan süzülüb gəlmiş nümunələrdir. Zakirin tənqidi-satirik şeirləri cəmiyyətdə əxlaqi dəyərlərin pozulması, insanlar arasında sosial-iqtisadi münasibətlərin sıradan çıxması kimi bütün dövrlər üçün aktual olan ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi problemləri özündə ehtiva edir. Ümumiyyətlə, Zakirin tənqidi-satirik şeirlərinin təhlilindən çıxan əsas ümumiləşdirici qənaət bundan ibarətdir ki, folklor süjetlərindən bəhrələnmə ənənəvi folklor və yazılı ədəbiyyat münasibətləri baxımından xeyli dərəcədə fərqlənir. Akademik M.Kazımoğlunun qeyd etdiyi kimi, xalq bu süjetləri indiki zamanın yox, məhz uzaq keçmişlərin əhvalatları kimi qəbul edir [3, s.42]. Deməli, şifahi ənənə müntəzəm şəkildə yazılı ədəbiyyata da təsirini göstərir və folklor motivlərinin yazılı ədəbiyyatda özünəməxsus işlənmə məqamı təbii ki, şairin bədii gücü ilə bağlı bir yaradıcılıq manerasıdır. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov Qasım bəy Zakiri belə xarakterizə etmişdir: “Qasım bəy Zakir bir tərəfdən klassik poeziyanın qəzəl, müxəmməs kimi janrlarında əsərlər yaratmış, həm də qoşma, gəraylı kimi formalarda şeirləri ilə aşiq poeziyası və klassik poeziya ənənələrini əlaqələndirmənin nümunələrini irs

qoymuşdur. Zakirin istər klassik, istər aşiq poeziyası janr və formalarında olan əsərlərində diqqəti cəlb edən başlıca cəhət onun sadə, canlı, obrazlı dili, zəngin folklorizmidir” [7, s.18].

Nəticə / Conclusion

Məqalə XIX əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatı ilə folklorun qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməyən tərəflərini yeni aspektdən araşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, təhlil etdiyimiz mövzu Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında özünü göstərən folklor motivlərinin tədqiqi, onların ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması və praktik təhlili baxımından əhəmiyyətli tədqiqat istiqaməti kimi diqqəti cəlb edir. Çünki yazılı ədəbiyyatda folklor motivlərindən bəhrələnmə ənənəvi yazıçı və folklor münasibətləri baxımından xeyli fərqlənir. Bu fərq ondan qaynaqlanır ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının geniş coğrafiyasını əks etdirən yüzlərlə nümunənin həm orijinal, həm də yeni variantını yazılı ədəbiyyatımızda görə bilirik. Bu baxımdan, Zakirin yaradıcılığında folklor motivlərindən istifadə sənətkarlığının bu kimi araşdırmalarda Azərbaycan ədəbiyyatının folklorla əlaqəsinin öyrənilməsi sahəsində yeni istiqamət açmaqla bərabər, yeni tədqiqat materialı kimi əhəmiyyəti böyükdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfəri Ə, Əhlimanqızı S. (2004). Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V cild. Bakı, Çıraq. 336 s.
2. Əliyev K. (2018). Ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid. 10 cildə, V cild. Bakı, Elm və təhsil. 556 s.
3. Kazımoğlu M. (2005). Gülüşün arxaik kökləri. Bakı, Elm. 186 s.
4. Köçərli F. (1987). Balalara hədiyyə. Bakı, Gənclik. 106 s.
5. Qasım bəy Zakir. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya Press. 400 s.
6. Qasımov C. (2011). Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, Nurlan. 600 s.
7. Məmmədli R., Əhmədova S. (2019). Söz sərrafı Qasım bəy Zakir. Bakı, F. Köçərli adına Respublika uşaq kitabxanası. 52 s.

Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin “Zeynal Ərəb” dastanının ideya-məzmun və şəkil-üslub xüsusiyyətləri

Aynur Səferli

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, DİN Polis Akademiyası, Elmi Tədqiqat və Redaksiya-Nəşriyyat şöbəsi. Azərbaycan. E-mail: seferli_1988@bk.ru
<https://orcid.org/0000-0002-01104659>

XÜLASƏ

Türk ədəbiyyatının mühüm qolu olan Türkmən ədəbiyyatı ortaq türk mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Türk şifahi xalq ədəbiyyatında xalq hekayəsi olaraq adlandırılan nağıllar Türkmən şifahi xalq ədəbiyyatında “dastan” termini ilə ifadə edilir. Ədəbiyyatda terminlər fərqli olsa da, məzmunu oxşardır. Türkdilli xalqlar Hz.Əliyə dərin hörmət və sevgi bəsləmiş, bu hissələrini şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində əks etdirmişlər. Klassik Türkmən ədəbiyyatının xalq hekayələrində Hz.Əliyə olan hörmət və sevgi açıq-aydın göstərilmişdir. Bəhs olunan həmin xüsusiyyətlərin öz əksini tapdığı hekayələrdən biri “Zeynal Ərəb” adlı əsərdir. Nurməhəmməd Qərib Əndəlib (1710-1767) Türkmən ədəbiyyatının dastan ənənəsinin görkəmli nümayəndəsidir. Bu araşdırmada Əndəlibin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmiş, “Zeynal Ərəb” adlı əsərində Hz.Əlinin Türk-İslam mədəniyyətindəki rolundan bəhs edilmişdir. Məqalədə “Zeynal Ərəb” dastanının forma və üslub xüsusiyyətləri haqqında məlumat verildikdən sonra dastanın motivləri nümunələrlə göstərilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

Türkmən ədəbiyyatı, Nurməhəmməd Qərib Əndəlib, şərq poeziyası, dastanlar, fikir və məzmun

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 02.04.2020
qəbul edilib – 10.04.2020